

УДК 78.071.1(430):7.079(477.54)

СЕРДЮК О. В.

Сердюк Олександр Віталійович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Харків).

ORCID iD. <https://orcid.org/0000-0003-2684-8467>

ХАРКІВ'ЯНИ І ВАГНЕРІВСЬКИЙ ФЕСТИВАЛЬ У БАЙРОЙТІ: КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

Розглянуто особливості зародження й розвитку культурних контактів між харківськими діячами культури і Р. Вагнером та його нащадками, з Вагнерівським оперним фестивалем у Байройті, Вагнерівським товариством в Харкові. Показано роль харківських стипендіатів Вагнерівського фестивалю в Байройті у вивченні й популяризації творчої спадщини німецького майстра. Особливу увагу звернено на невідомі факти творчої біографії харківського музиканта Й. Рубінштейна. На основі архівних матеріалів розкрито особливості його творчого шляху, пов'язані зі складними взаєминами з Р. Вагнером і його оточенням. Підкреслено причетність харківського музиканта не тільки до зародження, а й до безпосереднього втілення театральних проектів німецького майстра. Відзначено роль в організації Вагнерівського товариства і М. Бааг-Попової, причетної до відродження оперного фестивалю в Байройті після Другої світової війни. Її робота в секретаріаті оркестру й у прес-бюро фестивалю тривала протягом 12 років. Після відвідання нею Харкова (1996) було організовано два вагнерівські товариства – у Харкові й Києві, які очолили відповідно – Г. Веркіна і М. Черкашина-Губаренко. Підбито підсумки двадцятирічної діяльності Вагнерівського товариства в Харкові, охарактеризовано основні напрями його роботи: науково-просвітницької (різноманітні проекти, доповіді, дискусії, олімпіади, які стосуються музичного театру Вагнера, творчості його сучасників і послідовників, під час яких розглядаються різноманітні музично-театральні інтерпретації вагнерівських текстів); концертної (концерти-лекції за участю учнів Середньої спеціальної школи-десятирічки, студентів Музичного училища й Університету мистецтв, артистів Філармонії та Оперного театру); ініціювання створення музичних присвят на честь Р. Вагнера і їх виконання в меморіальних концертах.

Ключові слова: родина Рубінштейнів, Байройт, взаємини Р. Вагнера і Й. Рубінштейна, діяльність М. Бааг-Попової, Вагнерівське товариство в Харкові.

У районі Стара Салтівка міста Харкова є вулиця Вагнера, названа на честь Ріхарда Вільгельма Вагнера 1938 року¹. Нині вона перетинається з вулицею Веделя і провулком Мусоргського (вельми гідне сусідство!). Шкода, що тут немає імені Йосифа Рубінштейна, видатного харківського музиканта, доля якого тісно переплелася і з Р. Вагнером і його театром у Байройті. Мабуть, жоден з українських музикантів не був настільки близький до німецького майстра і до його театральних проектів, більше того, – не був безпосередньо причетним до найбільш амбітного з них. Безумовно,

¹ Улицы и площади Харькова. Историко-информационный справочник. URL: <http://streets-kharkiv.info/search/node/улиця+Вагнера> (дата обращения: 04.01.2018).

взаємини Рубінштейна з Вагнером і його родиною не можна назвати простими, та саме завдяки їм склалися своєрідні культурні зв'язки між Харковом і Байройтом, які, налагодившись під час створення фестивального театру, відродились у 90-ті роки ХХ ст. і тривають донині.

Постать Йосифа Рубінштейна досі не досліджена і стала майже міфічною. Харківський музикант відомий, скоріше, як художній образ, ніж реальна особа. М. Алданов у романі «Истоки» пише про нього так: «*Йосиф Рубинштейн был смешной, невозможный, сумасшедший человек. Кроме еврейского начала, его несчастьем была фамилия: другому пианисту не годилось называться Рубинштейном*»¹. На жаль, письменник зображує цього музиканта як підмайстра Р. Вагнера. Власне, такий характер має і скупа інформація про Й. Рубінштейна в монографії Б. Левіка про Вагнера². Майже нічого не відомо про ранній період життя харківського музиканта і дуже мало – про його навчання у Європі. Перші знахідки в зарубіжних і вітчизняних архівах містять подробиці про сім'ю і найближчих родичів Й. Рубінштейна, їх роль у громадському і мистецькому житті того часу, зокрема Харкова.

Музикант походив з однієї з найбагатших родин Російської імперії. Його батько – Ісаак Йосифович, дядько – Рувим (Роман) Осипович, двоюрідні брати – Адольф Романович і Леон (Лев) Романович відігравали значну роль у харківському торгово-промисловому світі, а також у міському самоврядуванні, навіть у дипломатії. Зокрема, І. Й. Рубінштейн і А. Р. Адольф Рубінштейни були обрані голосними по першому розряду в першу міську думу, а обов'язки перського консула виконував Григорій Ісаакович Рубінштейн, один із двох рідних братів Йосифа Ісааковича Рубінштейна³. За архівами виявлено, що близькою родичкою Йосифа Ісааковича була Іда Львівна Рубінштейн, видатна танцівниця. На це звертає увагу Надія Морозова, однак допускає при цьому неточність, помилково називаючи Йосифа сином Адольфа Романовича⁴.

Не менш важливо, що Рубінштейни суттєво впливали на музичне життя Харкова. Так, батько Іди Лев Романович був кандидат-директором, а дядько Адольф Романович – членом-директором утвореного Харківського відділення ІРМТ⁵. Інший брат Йосифа, теж Григорій Ісаакович Рубінштейн, надвірний радник, значиться в «Харківських календарях» протягом 1894–1911 та 1894–1899 років як кандидат на посаду директора Харківського відділення ІРМТ, а з 1900 по 1911 рр. – як один із директорів цієї організації. Батько Йосифа – Ісаак Йосифович Рубінштейн – теж брав активну участь у громадському житті: був попечителем заснованої 1872 року російсько-єврейської школи Товариства письменності, скарбником Харківського товариства поширення в народі письменності, а також кандидатом на посаду директора Харківського відділення ІРМТ⁶. Востаннє прізвище І. Й. Рубінштейна згадується в довідкових виданнях 1901 року.

Про Йосифа Рубінштейна відомо, що народився він 8 лютого 1847 року в Старокосянтинові (нині – Хмельницька область). В автобіографії, написаній на прохання

¹ Алданов М. А. Истоки. URL: goo.gl/6HFVdP (дата обращения: 04.10.2017).

² Левик Б. В. Рихард Вагнер. Москва : Музыка, 1978. С. 308, 309.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. Харьков : Тип. и Литография М. Зильбербергъ и С-въя, 1912. Т. 2. 982 с.

⁴ Морозова Н. Ида Рубинштейн. URL: <https://goo.gl/VLYMzs> (дата обращения: 04.01.2018).

⁵ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. Харьков : Тип. и Литография М. Зильбербергъ и С-въя, 1912. Т. 2. 982 с.

⁶ Там само.

Вільгельма Тапперта в липні 1876 року для нового видання музичної енциклопедії Шуберта, він пише, що на батьківщині спочатку брав уроки фортепіано і вивчав гармонію у Йозефа Шадека, чеха німецького походження. В 11 років продовжив навчання у Відні – у директора Йозефа Гельмесбергера (Joseph Hellmesberger) і професора Йозефа Дакса (Josef Dachs, до 1865). Пізніше, ставши піаністом, він концертував у Відні й Росії. Восени 1869 року Велика російська княгиня Олена Павлівна призначила Йосифа Рубінштейна своїм камерним піаністом у Зальцбурзі, де на той час була її резиденція, а потім – у Петербурзі. Тут він залишався до осені 1871 року. Завдяки спілкуванню з Олександром Серовим, він 1870 року вперше слухав нові твори Р. Вагнера – «Трістан та Ізольда» й «Мейстерзінгери». У своєму описі він зазначає: *«Результатом цього самопогруження в новий мир стало офіційне звернення к принципам наставника из Байройта и, в то же время, непреодолимая тяга к человеку, чьи творения привели меня в неопикуемый восторг, а также возможность личного общения с ним и бесконечного упования на его благосклонность»*¹.

Така скупа інформація про залучення Й. Рубінштейна до музичної культури, особливо в дитячі і юнацькі роки. Деяко більше відомостей міститься в архівах і бібліотечних фондах Петербурга, зокрема рецензії на концерти Рубінштейна-піаніста. Ці матеріали могли б стати основою для спеціального наукового дослідження. Однак найбільш значна частина інформації про життя і діяльність Й. Рубінштейна збереглася в зарубіжних публікаціях і архівних джерелах, переважно в тих, у яких висвітлюються творчі контакти харківського музиканта з видатними майстрами європейської музичної культури 70–80-х років XIX ст. – Ф. Лістом, Г. фон Бюловим, та передусім – з Р. Вагнером. Особливо цінний матеріал дає епістолярій композитора і щоденникові записи Козіми Вагнер. На їх основі можна розкрити життєві і творчі взаємини Й. Рубінштейна з Р. Вагнером і його оточенням. Як виявилось, тільки завдяки їм ми знаємо, як виглядав харківський музикант. В ілюстрованому журналі «Über Land und Meer» («Морями та країнами») навесні 1876 року розміщено статтю «Вечір у Ріхарда Вагнера»² з гравюрою за ескізом Л. Бехштейна, на якій зображено званий вечір на віллі «Ванфрід», а серед гостей – і Йосифа Рубінштейна з клавіраусцугом у руці. Це єдиний відомий його портрет. Отже, 7 березня 1872 року Й. Рубінштейн відправив у Трібшен Р. Вагнеру відомий лист, у якому виражає своє схиляння перед його генієм і пропонує свою безкорисливу допомогу в постановці «Нібелунгів». Завершує він цей лист так: *«Мої батьки заможні люди. Кошти для поїздки до Вас я б отримав одразу ж. Я очікую якнайшвидшої відповіді від Вас. Ось моя адреса: Йозеф Рубінштейн, який проживає у пана Ісаака Рубінштейна в м. Харкові, Росія»*³.

Р. Вагнер був розгублений. Козіма записує у своєму щоденнику: *«Приходять листи, серед них один дуже незвичайний від Йосифа Рубінштейна <...> у якому ідеться про милосердя у вигляді участі в постановці “Нібелунгів”. Р. [Ріхард Вагнер – О. С.] відповідає йому дуже приязно»*⁴.

¹ Baedeker P. Aller Schmerzen Ende. Joseph Rubinstein. 1847–1883. Dieser Fassung liegt ein Vortragstext von Peer Baedeker zugrunde, der für Druck redigiert und erweitert wurde. O.G.B. [Рукопис] // Архів Харківського вагнерівського товариства. Арк. 2.

² Ein Abend bei Richard Wagner // Über Land und Meer. Allgemeine Illustrierte Zeitung. Stuttgart : 1876. № 47. S. 933.

³ Westernhagen C., von. Richard Wagner. Sein Werk, sein Wesen, seine Welt. Zürich : Atlantis Verlag, 1956. S. 177.

⁴ Wagner C. Die Tagebücher. München : R. Piper & Co. Verlag, 1976. Band I, II. S. 497.

І. Рубінштейн уже увечері 21 квітня несподівано приїздить у Трібшен. Козіма відзначає: «Увечері раптово з'являється пан Йосиф Рубінштейн з Харкова – справді, він виглядає химерно <...> Ріхард виявляє нескінченну прихильність до юнака і закликає його заспокоїтися, запропонувавши своє товариство в Байройті»¹.

Наступного ж дня родина Вагнерів переїхала в Байройт і перший час жила в готелі «Фантазія». Туди ж 13 липня приїхав і Й. Рубінштейн². Увечері він грає для Вагнерів, і його «<...> гра на фортепіано <...> дуже нас радує, – зазначає Козіма, – зокрема фугою Баха *Des dur* із “Добре темперованого клавіру” ми захоплені. Таке відчуття, ніби музика по-справжньому зазвучала лише зараз, – говорить Р. [Ріхард Вагнер – О. С.] <...>»³.

Від початку взаємини Й. Рубінштейна і Р. Вагнера складаються непросто. Часом він обтяжує композитора, його присутність заважає і втомлює його. Та вони охоче музикують разом, і Й. Рубінштейн виявляє майстерність композитора і співака, виконуючи свою пісню «Я хотів би занурити свою душу в чашу любові» (29 липня 1872)⁴. Й. Рубінштейн зізнається, що хоче створити свій театр і поставити в ньому п'ять біблійних сюжетів. Р. Вагнер відчуває себе відповідальним за подальший творчий розвиток свого підопічного і звертається до Ф. Ліста з проханням сприяти юнакові. Погодившись, Ф. Ліст до середини березня 1874 року дає концерти спільно з Й. Рубінштейном у Пешті. 7 червня 1874 р. Й. Рубінштейн знову повертається в Байройт, щоб допомогти в підготовці першого оперного фестивалю. Поряд з іншими молодими музикантами, він задіяний у «канцелярії нібелунгів», де вони переписують ноти, розписують голоси тощо. Тут їх майже щодня відвідує Р. Вагнер. Зі щоденника Козіми дізнаємося, що 14 жовтня 1874 р. батько Й. Рубінштейна вперше приїхав у гості на віллу «Ванфрід»⁵ і підписав чек на потреби в організації фестивалю.

Наступного року Й. Рубінштейн зустрічався з Р. Вагнером у Відні й Будапешті. Відкриття фестивалю було перенесене з 1874 року на 1876, а 1875 року розпочалися перші репетиції. Й. Рубінштейну були доручені репетиції зі співаками на віллі «Ванфрід» і в концертному залі. Одна з них несподівано «закінчилися звільненням пана Рубінштейна, яке цього разу знову свідчить про трагічність, властиву його роду», – пише Козіма⁶. Причини цього, як виявиться, тимчасового розриву вона не пояснює, що дало привід для різних домислів. Щоб там не сталося, Й. Рубінштейн залишає Байройт, відмовляючись тим самим від участі у підготовці фестивалю. Проте 2 лютого 1877 року Р. Вагнер отримує листа, у якому Й. Рубінштейн просить вибачення за свою минулорічну «поведінку»⁷. У грудні цього ж року він надсилає Козімі аранжування «Зігфрід-ідилії»⁸. Зазначимо, що він підготував клавіраусцуг не тільки «Зігфрід-ідилії», а й «Тангейзера», якого «переглянув і видозмінив в дусі сучасної техніки для фортепіано», як він пише у своєму біографічному нарисі. Й. Рубінштейн створив клавіраусцуг «Парсіфалю» і переробив американський урочистий марш для двох і чотирьох рук, а на прохання Р. Вагнера розробив три «Музичні картини» до

¹ Wagner C. Die Tagebücher. München : R. Piper & Co. Verlag, 1976. Band I, II. S. 513.

² Там само. С. 547.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 554.

⁵ Там само. С. 860.

⁶ Там само. С. 994.

⁷ Там само. С. 1029.

⁸ Там само. С. 1100.

«Персня нібелунга», схвалені композитором. Водночас він пише власну музику – 12 пісень для голосу і фортепіано.

15 травня 1878 року Й. Рубінштейн знову приїхав на віллу «Ванфрід» – розпочався найкращий період у цих непростих стосунках, він тривав 1879 року, який митець проводить у Байройті. Й. Рубінштейн «розчиняється» в духовно-мистецькій атмосфері, яка панує на віллі «Ванфрід», він належить до кола сім'ї; тепер він – не тільки музикант, а й бажаний співрозмовник. У січні 1879 року Р. Вагнер пропонує Й. Рубінштейну написати роботу про Бетховена, а його статті про Шумана і про сучасний музичний стиль у Німеччині, опубліковані в «байройтських записках», усі схвалюють. Й. Рубінштейн і Р. Вагнер щовечора опрацьовують твори Й. С. Баха, Л. ван Бетховена і В. А. Моцарта. Незвичність їх стосунків полягала в обопільному терпінні, яке сприяло взаєморозумінню, творчому спілкуванню.

31 грудня родина Вагнерів вирушила до Італії. У Неаполі вони орендували на зиму віллу Д'Ангрі з видом на морську затоку. Й. Рубінштейн поїхав до Берліна, де протягом 15 січня – 15 лютого 1880 року дав шість ранкових концертів в залі Будинку архітекторів. Виручку від концертів (600 марок) він перевів у фонд фестивалю. Для Р. Вагнера, який у Неаполі й далі працював над підготовкою постановки «Парсіфаля», ця допомога була вкрай необхідною. 14 квітня 1880 року Й. Рубінштейн приїхав до Неаполя. Вечорами вони грають в чотири руки твори Л. ван Бетховена, В. А. Моцарта, Х. В. Глюка і Г. Ф. Генделя. 22 травня, до 67-го дня народження Р. Вагнера, родина і друзі розучили сцену Граала з першого акту «Парсіфаля». Увечері того ж дня сімейство спільно з друзями (Павлом Жуковським, Мартіном Плюддеманном, Енгельбертом Хумпердінком та Йосифом Рубінштейном) вирушили на човнах по затоці Неаполя.

7 серпня Вагнери залишають Неаполь і на кінець місяця прибувають в Сієну, Й. Рубінштейн приїздить до них у гості, вони знову зустрічаються у Мюнхені. 6 листопада на святі у художника Франца Ленбаха на честь Ріхарда Вагнера, за його бажанням, Й. Рубінштейн уперше виконує на фортепіано вступ до «Парсіфаля». Наприкінці листопада він знову з'являється на віллі «Ванфрід», композитор доручає йому підготувати клавіраусцуг «Парсіфаля». Відтепер «канцелярія нібелунгів» перетворюється на «канцелярію Парсіфаля».

19 серпня 1881 року Й. Рубінштейн їде, щоб заздалегідь відправитися в Палермо, де родина Вагнера збирається провести зиму. *«Ми прощаємося з нашим другом, як із нерозгаданою загадкою»*¹. У цьому зауваженні Козіми, мабуть, найкраще виражено специфічний характер відносин між ними.

На початку листопада Й. Рубінштейн зустрічає родину Вагнера в Палермо. Вони оглядають визначні пам'ятки, а коли Й. Рубінштейн захворів, Р. Вагнер приходив дізнатися про його здоров'я. Перша половина дня заповнена роботою над «Парсіфалем». Королю Людвігу він пише: *«За іронією долі сталося так, що я саме тут зустрів автора клавіраусцуга “Парсіфаля”, який, як і я, з кліматичних міркувань, вирішив провести зиму на півдні. А тому я всіляко допомагаю йому, що, власне, і дає змогу чудово виконувати роботу. Це особлива людина – Йозеф Рубінштейн, який одного разу, 10 років тому, прийшов до мене в Трібшені просити порятунку від іудейства, до якого він належав. Я надав йому своє товариство, адже він був прекрасним музикантом, хоча він і завдав чимало серйозних клопотів. Цьому нещасному не вистачає насамперед основ християнського виховання, яке є у нас у всіх,*

¹ Wagner C. Die Tagebücher. München : R. Piper & Co. Verlag, 1976. Band III, IV. S. 782.

хочемо ми цього чи ні, що може призвести до душевних мук. На тлі цих обставин, у результаті яких слід здолати схильність до суїциду, моє терпіння було надзвичайно безмежним, а коли йдеться про гуманізм стосовно євреїв, я, безумовно, маю право на похвалу» (22 листопада, 1881)¹.

13 січня 1882 року Р. Вагнер завершує партитуру «Парсіфалю», а тим часом у Харкові батько Й. Рубінштейна все більше турбується майбутнім і здоров'ям сина. Він сподівався, що, здобувши освіту, син стане концертуючим піаністом і буде фінансово більш незалежним. Його викладачі Й. Гельмесбергер і Й. Дакс у Відні, а також Ф. Ліст пророкували йому блискучу кар'єру. Замість цього 1872 року виникають ці складні відносини з Вагнером. Батько боїться, що таке захоплення його надто вразливого Йосифа призведе до катастрофи. У листі він звертається до сина з наполегливим проханням відновити концертну діяльність і утримувати себе самостійно, бо він більш не має наміру фінансувати його перебування на службі у Вагнера. Й. Рубінштейн розповідає Р. Вагнеру про свою біду і просить його відповісти батькові. Після нетривалого обміну листами, Вагнер констатує, що батько написав «дуже ґрунтовно» і закликає сина «скоритися волі батька».

Улітку 1882 року Й. Рубінштейн бере участь у театральних репетиціях «Парсіфалю» в Байройті. 20 серпня його батько вдруге приїздить на віллу «Ванфрід». Цілком імовірно, що йому надали можливість відвідати одну з постановок «Парсіфалю».

14 вересня, після фестивалю, Р. Вагнер їде в Італію, у Венеції сім'я зупиняється в апартаментах палацу «Вендрамін». У жовтні Й. Рубінштейн також приїздить до Венеції.

22 жовтня відбувається обід із «другом Рубінштейном», під час якого п'ють за здоров'я Франца Ліста, у якого День народження. Після цього Й. Рубінштейн від'їжджає і вже не побачить Р. Вагнера. Звістка про смерть композитора настає Й. Рубінштейна в Харкові. Він дає Козімі телеграму: «Дай Вам Бог сили витримати важке випробування. Розумію, що втішати марно, але знаю, що Ріхард Вагнер безсмертний, лише його мирська обитель впала. Його божественний геній лише яскравіше сяє на вічні часи. Ваш від щирого серця співчуваючий Рубінштейн»².

Після смерті Р. Вагнера Й. Рубінштейн, за бажанням батька, здійснює концертні тури Європою, виконуючи переважно фортепіанні транскрипції опер улюбленого композитора. Однак усе більше крають його душу думки про смерть. Очевидно, йому бракувало товариства Вагнера і відчуття захищеності на віллі «Ванфрід». 6 вересня 1883 року на віллу приходять телеграма: «14 днів тому мій син знайшов вічний спокій у місті Люцерн. Ісаак Рубінштейн»³. Недалеко від Трібшена, де 21 квітня 1872 року він уперше зустрівся з Ріхардом Вагнером і де почалася їх дружба, Йозеф Рубінштейн у віці 36 років застрелився.

Козіма Вагнер розпорядилася, щоб тіло Й. Рубінштейна було відправлене в Байройт і поховане на єврейському кладовищі. «ЙОЗЕФ РУБІНШТЕЙН. народ. 10 лютого 1847 / помер 23 серпня 1883» – написано на чорному обеліску, який вона поставила на його честь.

Викладені факти творчої біографії Йосифа Рубінштейна свідчать не тільки про його активну роль у підготовці вагнерівського оперного фестивалю, а й про талант

¹ Baedeker P. Aller Schmerzen Ende. Joseph Rubinstein. 1847–1883. Dieser Fassung liegt ein Vortragstext von Peer Baedeker zugrunde, der für Druck redigiert und erweitert wurde. O.G.B. [Рукопис] // Архів Харківського вагнерівського товариства. Арк. 13.

² Там само. Арк. 15.

³ Там само. Арк. 16.

піаніста-соліста, концертмейстера, композитора, хорового диригента і музичного критика, гідно оціненого передусім видатними зарубіжними діячами музичної культури свого часу.

Як неймовірно бурхливо розвивався «харківсько-байройтський зв'язок» у ХІХ столітті, так він відродився більш ніж через століття. Це «відродження» стало можливим завдяки Марині Євгенівні Поповій (у заміжжі – Бааг-Поповій, 1925–2016), неординарній особистості з дворянського роду (Гриньових і Чирикових), усебічно обдарованій і освіченій людині, меломану. Вона дотримувалася класичних етикетних традицій, досконало володіла щонайменше чотирма мовами (російською, українською, німецькою і французькою), пишалася належністю до харківської університетської інтелігенції: її дід – Андрій Дмитрович Чириков, професор кафедри фармації і фармакогнозії, завідував фармацевтичною лабораторією в Харківському університеті, був талановитим співаком-аматором. Марина Євгенівна мріяла стати піаністкою. Її батька розстріляли у роки радянської влади, а після звільнення Харкова виникла реальна загроза для уцілілих членів сім'ї. Вибору не залишилося – Марина Євгенівна з матір'ю покинули СРСР і 1945 року оселилися в Байройті, час від часу бували в Парижі у родичів. Там зустрічалися з українськими емігрантами, зокрема із Сержем Лифарем. Листи Марини Євгенівни, зокрема до автора статті від 21.11.2007 року свідчать, як важко вона переживала свій від'їзд на чужину, як хвилювали її трагічні долі співвітчизників: «<...> *Надсилаю Вам ці фотографії загиблих земляків, похованих тут (у Байройті) на міському кладовищі <...> Я туди ходжу відвідувати і поставити свічку; не можу без сліз читати цей напис <...>* [“Ой, не одна ридає мати, чекаючи своїх Синів...” – О. С.]. *Покажіть їх, розкажіть, звідки вони у Вас: може, є ще на Батьківщині люди, які їх не забули (імовірно, уже дуже старі, як я...) <...>*». Ідеться про меморіал українцям-остарбайтерам, загиблим під час бомбардування союзною авіацією Байройта наприкінці війни.

Після війни на очах Марини Євгенівни місто Р. Вагнера поступово поверталось до повноцінного життя. Було відновлено і оперний фестиваль (1951), до якого вона була причетною, працюючи спочатку в секретаріаті оркестру, а потім протягом 12 років – у прес-бюро фестивалю під керівництвом доктора Освальда Дж. Бауера, відомого німецького музикознавця. Уперше її залучили до цієї роботи 1961 року, а згодом, уже на пенсії, вона тривалий час брала участь в його діяльності, упорядковуючи фонд російськомовної літератури про Р. Вагнера в Управлінні архівів під керівництвом доктора Манфреда Егера, забезпечуючи контакти зі стипендіатами зі Східної Європи. Саме тоді Марина Євгенівна стала шанувальницею творчості Р. Вагнера, залишаючись нею до кінця життя, скрупульозно збираючи рукописні і друковані матеріали про композитора і про фестивалі, зокрема газетно-журнальні рецензії й замітки, а також аудіо- і відеозаписи вагнерівських вистав. Тоді ж вона дізналася про Йосифа Рубінштейна і завела окрему папку для матеріалів про його життя і творчість. Їй довелося спілкуватися з багатьма видатними виконавцями вагнерівської музики, а також із відомими діячами культури, які в різні роки відвідали байройтський фестиваль (зокрема з деякими колишніми співвітчизниками – Ірою Маланюк, Вольдемаром Нельсоном, Святославом Ріхтером, Ніною Дорліак, Майєю Плісецькою, Родіоном Щедріним). Розпад СРСР, утворення незалежної Української держави Марина Євгенівна сприйняла з певними сподіваннями. Інша політична ситуація дала змогу їй здійснити поїздку на Батьківщину, зустрітися зі своїми давніми друзями і знайти нових. Саме тоді відбулася її зустріч із такими ж щирими шанувальницями вагнерівського творчості –

випускницею Московської консерваторії по класу фортепіано Галиною Василівною Веркіною і випускницею Харківської консерваторії, доктором мистецтвознавства Мариною Романівною Черкашиною-Губаренко. У 1996 році вони створили вагнерівські товариства в Харкові і Києві, очоливши їх діяльність¹. Марина Євгенівна підтримувала їх до кінця своїх днів, а вагнеристи-харків'яни обрали її почесним головою вагнерівського товариства в Харкові. Ось тут і знайшли своє «друге життя» ті архівні матеріали й музичні записи, які збирала Марина Попова-Бааг і передавала в дар вдячним ентузіастам-вагнеристам на Батьківщину.

Вона сприяла тому, щоб активісти товариства старшого і молодшого поколінь мали можливість відвідати Вагнерівський фестиваль у Байройті як запрошені гості від Вагнерівського товариства у Байройті або як стипендіати. У перші роки діяльності Харківського товариства байройтський фестиваль відвідали Галина Веркіна і музикознавець Ірина Іванова, а 1998 року – перші стипендіати музикознавець Олександр Сердюк і співачка Ольга Чубарева, з часом – автор арт-проекту «Lady Opera». На сьогодні стипендіатами оперного фестивалю в Байройті є 35 харківських вагнеристів, 33 з них зустрілися з Мариною Євгенівною в Байройті і відчули її чарівність як особистості. Тому так важко ми сприйняли 16 квітня 2016 року звістку про її відхід в інший світ. Так обірвався зв'язок зі світом, у якому прагнення досконалості давало реальні плоди, і це нас надихало й окриляло. Ми завжди будемо пам'ятати добро, яке безкорисливо несла Марина Євгенівна нашій «вагнерівській співдружності».

За 20 років діяльності Харківське товариство здійснювало активну науково-просвітницьку діяльність: різноманітні проекти, повідомлення, доповіді, дискусії, олімпіади, які стосуються музичного театру Р. Вагнера, його сучасників і спадкоємців, різноманітних музично-театральних інтерпретацій вагнерівських текстів. Окремий напрям роботи – розкриття спорідненості з Р. Вагнером таких композиторів, як А. Брукнер, Р. Штраус, Ф. Шрекер, К. Шимановський, К. Орф, І. Стравінський. Серед виконавців таких проектів – Оксана Бабій, Григорій Ганзбург, Ірина Драч, Марина Єгорова, Ірина Іванова, Марина Постоєва, Віктор Плужников, Олена Садовникова, Ганна Савченко, Олександр Сердюк, Ярослава Сердюк, Марія Скірта, Віктор Собко, Ганна і Дмитро Столярови, Валерія Супрун. Назв'ю лише деякі теми підготовлених циклів програм: «Космогонія Ріхарда Вагнера», «Вселенський театр Ріхарда Вагнера», «Ріхард Вагнер і режисерський театр ХХ–ХХІ століття», «Ріхард Вагнер і європейська диригентська традиція», «Ріхард Вагнер і кінематограф», «Музика Ріхарда Вагнера в житті і творчості Лесі Українки».

Активісти Вагнерівського товариства щомісяця збираються в Харківському художньому музеї, що цілком узгоджується з вагнерівською ідеєю Gesamtkunstwerk. У затишному залі проводяться концерти-лекції за участю учнів середньої спеціальної школи-десятирічки, студентів музичного училища та університету мистецтв, асистентів-стажистів і досвідчених артистів, багато з яких – стипендіати вагнерівського фестивалю. У цих концертах брали участь Яна Боброва, Денис Бочаров, Наталя Бутирська, Анна Бичкова, Анаїт Ваноян, Володимир Вітренко, Анастасія Головка, Наталія Гребенюк, Дарина Дерев'янка, Ірина Дяченко, Тетяна Жаркіх, Марина Зимогляд, Ніна Інюточкина, Олена Левашова, Вікторія Лозова, Вікторія Лунякіна, Станіслав Калінін, Яна Каушніян, Ксенія Косарева, Ольга Красильникова, Юлія Кур'янінова, Ольга Писаренко, Світлана Проненко, Олена Прохазка, Олена Радієвська Віктор Рекало, Ірина

¹ Про історію Київського вагнерівського товариства йдеться у статті: Черкашина-Губаренко М. Р. Новаторство і спадщина. Київському вагнерівському товариству – 20 років // День. 2017. 30 червня.

Русанова, Олександр Сердюк, Ярослава Сердюк, Наталя Сидоренко, Юлія Сидоренко (Радкевич), Валентин Смолянинов, Марія Тальвінська, Дмитро Тренічев, Віктор Червонюк, Ігор Чернявський, Ольга Чубарева, Марія Шведська.

Харків'яни слухають музику Р. Вагнера не тільки в камерному її звучанні (у Художньому музеї, Харківській міській спеціалізованій музично-театральній бібліотеці імені К. С. Станіславського), а й у Великому залі Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського, у Харківській філармонії. Особливо відзначимо діяльність органіста і піаніста Станіслава Калініна (байройтського стипендіата 2002 року), який здійснює яскраві перекладення вагнерівських творів для органа, іноді в поєднанні з іншими інструментами. Створено своєрідні музичні присвяти Р. Вагнеру: дві, написані Денисом Бочаровим, прозвучали в меморіальних концертах – «Тріо пам'яті великого майстра» для скрипки, віолончелі та фортепіано (2011), «Маленький сувенір до ювілею РВ» для кларнета (2013). Як не парадоксально, але сьогодні музика Р. Вагнера значно рідше звучить в Харківському оперному театрі. Мало хто пам'ятає, що його опери були поставлені тут у першій третині ХХ століття. Так, постановка «Валькірії» збіглася з піднесенням Харківської опери після створення 1908 року Артистичного товариства під керівництвом С. Акімова, К. Зелінського, М. Енгель-Крона і за активної участі диригентів М. Букша і Л. Штейнберга. 1925 року в Українській державній опері були поставлені «Тангейзер» і «Лоенгрін»; партію Лоенгріна виконав українською мовою Л. Собінов, а Ортруди – М. Литвиненко-Вольгемут, у репертуарі якої були сім жіночих партій із вагнерівських опер – від Ельзи до Кундрі. Незадовго до святкування 200-річчя від дня народження Р. Вагнера завідувач літературної частини ХНАТОБ ім. М. В. Лисенка Олександр Чепалов зауважив: «Вагнер – це “міцний горішок”, тому з 1935 року на харківській сцені його твори не ставилися»¹. Усі спроби перервати цю «театральну паузу» щодо вагнерівських опер досі безуспішні. На жаль, ювілейний концерт у ХНАТОБ із фрагментів опер німецького композитора не став визначною подією в музичному житті міста. Навіть Донбас Опера, гастролуючи з «Летючим Голландцем», оминула Харків.

Та 11 січня 2017 року на одному з харківських сайтів з'явилася інформація про постановку в Харкові опери Р. Вагнера. Як повідомив журналістам генеральний директор ХНАТОБ Олег Орищенко, спільно з «Deutsche Oper» буде поставлено «Нюрнберзьких мейстерзингерів». Щоправда, є певні проблеми, які потребують вирішення, щоб успішно втілити цей проект, а на закінчення керівник театру зазначив: «Крім цього, ми повинні врахувати, що твори Вагнера йдуть кілька днів. Чи зацікавить харків'ян така тривала вистава, – питання»². Навіть якщо журналісти не точно передали зміст сказаного, то така постановка питання не оптимістична. Вкотре доводиться згадувати класиків – «Contra spem spero!».

Підсумовуючи, наголосимо на унікальності музично-культурних зв'язків між харківськими діячами культури і творцями байройтського оперного фестивалю завдяки ентузіазму і подвижництву Й. Рубінштейна, а наприкінці ХХ століття – М. Попової-Бааг, Г. Веркіної, інших харківських діячів культури, музикантів-вагнеристів, багато з яких – стипендіати цього фестивалю.

¹ Цит. за: Найда Г. Театр полон, ложи блещут... URL: <http://timeua.info/080911/46698.html> (дата обращения: 04.10.2017).

² В Харькове поставят Вагнера. URL: http://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/11.01.2017/v_harkove_postavyat_vagnera/ (дата обращения: 04.10.2017).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Алданов М. А. Истоки. URL: goo.gl/6HFVdP (дата обращения: 04.10.2017).
2. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография : в 2 т. Харьков : Тип. и Литография М. Зильбербергъ и С-вья, 1912. Т. 2. 982 с.
3. В Харькове поставят Вагнера // Status quo. Харьков, 2017. 11 января. URL: http://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/11.01.2017/v_harkove_postavyat_vagnera/ (дата обращения: 04.10.2017).
4. Левик Б. В. Рихард Вагнер. Москва : Музыка, 1978. 447 с.
5. Морозова Н. Ида Рубинштейн. URL: http://clubs.ya.ru/4611686018427397615/replies.xml?item_no=4818 (дата обращения: 04.10.2017).
6. Найда Г. Театр полон, ложи блещут... URL: <http://timeua.info/080911/46698.html> (дата обращения: 04.11.2017).
7. Улицы и площади Харькова. Историко-информационный справочник. URL: <http://streets-kharkiv.info/search/node/улица+Вагнера> (дата обращения: 04.01.2018).
8. Черкашина-Губаренко М. Р. Новаторство і спадщина. Київському вагнерівському товариству – 20 років // День. 2017. 30 червня, № 110–111.
9. Baedeker P. Aller Schmerzen Ende. Joseph Rubinstein. 1847–1883. Dieser Fassung liegt ein Vortragstext von Peer Baedeker zugrunde, der für Druck redigiert und erweitert wurde. O.G.B. [Рукопис] // Архів Харківського вагнерівського товариства. 16 арк.
10. Ein Abend bei Richard Wagner // Über Land und Meer. Allgemeine Illustrierte Zeitung. Stuttgart, 1876. № 47. S. 933.
11. Wagner C. Die Tagebücher. München : R. Piper & Co. Verlag, 1976. Band I, II. 1270 s.; Band III, IV. 1334 s.
12. Westernhagen C., von. Richard Wagner. Sein Werk, sein Wesen, seine Welt. Zürich : Atlantis Verlag, 1956. 559 s.

REFERENCES

1. Aldanov, M. *Istoki* [Sources], [online]. Available at: goo.gl/6HFVdP [Accessed: 04.10.2017] [in Russian].
2. Bagaley, D. I. and Miller, D. P. (1912). *City history of Kharkov for 250 years of its existence (1655–1905)*. The historical monography [*Istoriya goroda Harkova za 250 let ego suschestvovaniya (1655–1905)*]. Istoricheskaya monografiya], in 2 vol, vol. 2. Xarkiv: Tip. i Litografiya M. Zilberberg' i S-vya, 982 p. [in Russian].
3. In Kharkov will stage Wagner. (2017). [V Harkove postavyat Vagnera]. *Status quo*, [e-journal] 11 January. Available at: http://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/11.01.2017/v_harkove_postavyat_vagnera/ [Accessed: 04.10.2017] [in Russian].
4. Levik, B. V. (1978). *Richard Wagner*. Moscow: Muzyka, 447 p. [in Russian].
5. Morozova, N. *Ida Rubinshteyn* [*Ida Rubinshtejn*], [online] Available at: <http://timeua.info/080911/46698.html> [Accessed: 04.10.2017] [in Russian].
6. Nayda, G. *The theatre is full, boxes shine...* [*Teatr polon, lozhi bleschut...*], [online] Available at: <http://timeua.info/080911/46698.html> [Accessed: 04.11.2017] [in Russian].
7. *Streets and the areas of Kharkov. The historical information directory* [*Ulitsyi i ploschadi Harkova. Istoriko-informatsionnyy spravochnik*], [online] Available at: <http://streets-kharkiv.info/search/node/улица+Вагнера> [Accessed: 04.01.2018] [in Russian].

8. Cherkashyna-Hubarenko, M. (2017). Innovation and heritage. Kyiv Wagner's society – 20 years [Novatorstvo i spadshchyna. Kyivskomu vahnerivskomu tova-rystvu – 20 rokiv]. *Day [Den]*. 30 June, No. 110–111 [in Ukrainian].

9. Baedeker P. All pains the end. Joseph Rubinstajn. Joseph Rubinstein. 1847–1883 [manuscript] [Aller Schmerzen Ende. Joseph Rubinstein. 1847–1883. Dieser Fassung liegt ein Vortragstext von Peer Baedeker zugrunde, der für Druck redigiert und erweitert wurde. O.G.B.]. Archive of the Kharkov Wagner Society. 14 p.

10. Evening at Richard Wagner (1876). [Ein Abend bei Richard Wagner] *Round the world. The general Illustrated newspaper* [Über Land und Meer. Allgemeine Illustrierte Zeitung]. No. 47. Stuttgart, p. 933.

11. Wagner C. (1976). *Die Tagebücher* [Diaries]. R. Piper & Co. Verlag, München, 1976. Vol. 1, 2. 1270 p., vol. 3, 4. 1334 p.

12. Westernhagen C., von. (1956). *Richard Wagner. Work, being, its World* [Richard Wagner. Sein Werk, sein Wesen, seine Welt]. Zürich: Atlantis Verlag, 559 p.

Сердюк А. В. Харьковчане и вагнеровский фестиваль в Байройте: культурные связи. Рассмотрены особенности зарождения и развития культурных контактов между харьковскими деятелями культуры и Р. Вагнером и его потомками, с вагнеровским оперным фестивалем в Байройте, вагнеровским обществом в Харькове. Показана роль харьковских стипендиатов Вагнеровского фестиваля в Байройте в изучении и популяризации творческого наследия немецкого мастера. Особое внимание обращено на неизвестные факты творческой биографии харьковского музыканта И. Рубинштейна. На основе архивных материалов раскрыты особенности его творческого пути, связанные со сложными взаимоотношениями с Р. Вагнером и его окружением. Подчёркнуто причастность харьковского музыканта не только к зарождению, но и к непосредственному воплощению театральных проектов немецкого мастера. Отмечена роль в организации Вагнера общества и М. Бааг-Поповой, причастной к возрождению оперного фестиваля в Байройте после Второй мировой войны. Её работа в секретариате оркестра и в пресс-бюро фестиваля продолжалась в течение 12 лет. После посещения ею Харькова (1996) были организованы два вагнеровские общества – в Харькове и Киеве, которые возглавили соответственно – Г. Веркина и М. Черкашина-Губаренко. Подведены итоги 20-летней деятельности Вагнеровского общества в Харькове, охарактеризованы основные направления его работы: научно-просветительской (различные проекты, доклады, дискуссии, олимпиады, касающихся музыкального театра Р. Вагнера, творчества его современников и последователей, – во время которых рассматриваются различные музыкально-театральные интерпретации вагнеровских текстов); концертной (концерты-лекции с участием учащихся Средней специальной школы-десятилетки, студентов Музыкального училища и Университета искусств, артистов Филармонии и Оперного театра); инициирование создания музыкальных посвящений в честь Р. Вагнера и их исполнения в мемориальных концертах.

Ключевые слова: семья Рубинштейн, Байройт, взаимоотношения Р. Вагнера и И. Рубинштейна, деятельность М. Бааг-Поповой, Вагнеровское общество в Харькове.

Serdiuk Oleksandr Vitaliiovich – Candidate of Arts, Associate Professor at the Chair of Cultural Studies at the Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv).

ORCID iD. <https://orcid.org/0000-0003-2684-8467>

The Inhabitants of Kharkov and the Wagnerian Festival in Bayreuth: Cultural Contacts.

The purpose of the present article is to reveal the peculiarities of the origin and development of cultural contacts between Kharkiv cultural figures and R. Wagner, with his descendants, with the Wagner Opera Festival in Bayreuth, and the Wagner Society in Kharkiv. The role of Kharkiv scholars at the Wagner Festival in Bayreuth is shown in connection with the study and popularization of the creative heritage of the German master. Particular attention is paid to the unknown facts of the creative biography of Kharkiv musician J. Rubinstein.

The object of the research is the musical culture of Kharkiv and Bayreuth in the 19th–20th centuries.

The subject of research is the specificity of the origin and development of cultural contacts between Kharkiv cultural figures and R. Wagner, with the Wagner Opera Festival in Bayreuth, and the Wagner Society in Kharkiv.

The scientific novelty of the study primarily lies in revealing of unknown facts in the creative biography of Joseph Rubinstein, talented musician from Kharkiv. Based on archive materials, which are published in translation for the first time, we shed light on the tragedy of his personality that shows up in hard relationship with R. Wagner. That approach is a contrast to the tendency of literature mythologization of the forgotten artist's image.

Research methods: historical which has allowed considering the concrete phenomena of a musical life of Kharkiv and Bayreuth in certain development, and also **comparative** which has given the chance to investigate similarity and differences between these phenomena.

On the basis of archival materials, the peculiarities of Rubinstein's creative path are traced, which are connected with complicated relationships with R. Wagner and his entourage. The involvement of a Kharkiv musician is emphasized not only to the birth but also to the direct embodiment of the theatrical projects of the German masters. The author has pointed out the involvement of a Kharkiv musician not only to the birth, but also to the direct embodiment of theatrical projects of the German masters. The role of M. Baag-Popova, who was involved in the revival of the opera festival in Bayreuth after the Second World War, was emphasized in the organization of the Wagner Society. Her work at the secretariat of the orchestra and in the press office of the festival has lasted for 12 years. After visiting Kharkov (1996), two Wagnerian Societies were organized – in Kharkiv and Kyiv, which were headed respectively by H. Verkina and M. Cherkashina-Gubarenko.

As result, the uniqueness of creative contacts between figures of the musical culture of Kharkiv and Bayreuth is proved. The results of the 20 year activity of the Wagner Society in Kharkiv were summed up, the main directions of its work were described: scientific and educational (various projects, reports, discussions, Olympiads concerning the music Wagner theater, works of his contemporaries and followers, during which deal with various musical – theatrical interpretations of Wagner's texts); Concert (concerts-lectures with the participation of students of the secondary specialized school, students of the musical college and the university of arts, artists of the Philharmonic and the Opera House). It is also about the implemented measures to create musical dedications in honor of R. Wagner and their performance in memorial concerts.

Keywords: Rubinstein family, Bayreuth, R. Wagner and J. Rubinstein relations, activity of M. Baag-Popova, Wagner Society in Kharkiv.